

صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران

معاونت سیاسی

اداره پژوهش های سیاسی

نقش بازاریان در قیام 15 خرداد 42

پژوهش
تجزیه
معاونت سیاسی
صدا و سیما

فرآورده‌های خبری و تولیدات پژوهشی در بخش‌های زیر قابل دسترس است:
– وب سایت خبرگزاری صداوسیما (سرویس پژوهش) <http://www.iribnews.ir>
پژوهشگر: حسن مجیدی

بسمه تعالی

مقدمه

انقلاب اسلامی ایران از حیث بعد مردمی و حضور فراگیر اقشار مختلف مردم در تاریخ انقلاب‌ها بی‌نظیر است؛ واقعیتی که میشل فوکو متفکر فرانسوی نیز در اثر خود بنام "ایران روح دنیای بدون روح" بدان اذعان داشته و مردمی بودن انقلاب اسلامی ایران را بسیار فراتر از انقلاب‌های فرانسه، روسیه و چین می‌داند. در میان اقشار مختلف مردم؛ نقش اصناف و بازاریان با توجه به ساخت اقتصادی ایران که در آن بازاریان نقشی مهم داشته‌اند قابل بررسی ویژه است. بازار از زمان صفویه چه از حیث ارتباطی و چه نوع قرارگیری بازار در کالبد نظام شهری ایران در ارتباط نزدیک با مراکز سیاسی و قدرت و مراکز دینی بوده‌اند. چنین جایگاهی، بازار را در کانون تحولات سیاسی دوران معاصر نیز قرار داده؛ به نحوی که نقش بازار در انقلاب مشروطه نیز قابل توجه بوده است. بازار سنتی به دلیل پیوند با روحانیت همواره در جهت دهی به دیگر قشرهای مختلف مردم نیز نقش آفرین بوده و بسته شدن بازار در دوران حکومت قاجار و پهلوی به مثابه شکلی از اعتراض به سیاست‌های حکومت‌های سرکوبگر و اقتدارگرا تلقی می‌شده است. در نوشتار حاضر بعد از مروری تاریخی به واقعه قیام 15 خرداد 1342 که مبدا نهضت اسلامی و انقلاب شکوهمند اسلامی به رهبری امام خمینی (ره) است به نقش بازاریان در این قیام پرداخته شده است.

زنجیره رویدادها تا قیام 42

با کودتای آمریکایی 28 مرداد 1332، محمدرضا پهلوی که از کشور گریخته بود به تهران بازگشت و پایه‌های قدرت خود را مستحکم کرد. سقوط دولت ملی صرفاً به معنای شکست سیاست ملی کردن صنعت نفت نبود، بلکه فاجعه‌ای تاریخی برای سرنوشت ملت ایران بود. این شکست موجب شد تا مردم ایران امیدشان را برای آزادی و استقلال از بیگانه، از دست بدهند و راه برای ظهور مجدد استبداد در مخرب‌ترین و مخوف‌ترین شکلی که ایران تجربه کرده است، باز شد.

با کودتای 28 مرداد و شروع به کار دولت کودتا، همه دستاوردهای سیاسی در نهضت ملی یک شبه نابود شد. روابط سیاسی آیت‌الله بروجردی و دولت پهلوی پس از این واقعه رو به سردی و تیرگی نهاد. محمدرضا پهلوی که بعد از کودتا پایه‌های سلطنت خود را مستحکم می‌دید؛ دیگر نیازی به نزدیکی به آیت‌الله بروجردی نداشت. از اینرو، سیاست‌های دولت و حکومت پهلوی به سمت تقابل با روحانیت و علما پیش رفت تا تعامل.

از طرفی جان. اف. کندی با شعار اجرای اصلاحات در کشورهای پیرامون از جمله ایران، در آمریکا در اواخر سال 1339 روی کار آمد و بلافاصله دستورالعمل اجرای این اصلاحات را برای حکومت ایران فرستاد. اما محمدرضا پهلوی به دلیل نفوذ غیر قابل انکار آیت ... بروجردی در ایران که مرجعیت مطلق را داشتند اجرای اصلاحات مورد نظر آمریکایی‌ها را تا حدودی به تعویق انداخت. تا اینکه در فروردین 1340 آیت ... بروجردی به رحمت خدا رفت و محمدرضا پهلوی بلافاصله پس از رحلت ایشان، با انتصاب علی امینی مَهره مورد وثوق آمریکایی‌ها به نخست وزیری در صدد اجرای اصلاحات برآمد. البته محمدرضا پهلوی برای آسوده شدن از مخالفت‌های احتمالی علمای قم علیه اصلاحاتش، در صدد برآمد تا پایگاه مرجعیت را از قم به نجف اشرف در عراق منتقل کند. از این رو، پیام تسلیت رحلت آیت ... بروجردی را به آیت ... سید محسن حکیم، مجتهد شیعی عراق ارسال کرد. روحانیان مبارز این اقدام شاه را بی‌اعتنایی به مراجع قم و قدم اول در راه تضعیف روحانیت ایران تلقی کردند. هرچند محمدرضا شاه در چنین هدفی ناکام ماند، اما علاقه مند بود تا این مقام در مراجع قم متمرکز نگردد و پراکندگی و تشتت مرجعیت از نگرانی‌های او بکاهد. در درجه بعد واکنش‌های متعددی نیز در حوزه علمیه قم در قبال مسئله مرجعیت به وقوع پیوست. نگرانی از آینده زعامت حوزه سبب شد تا آیت ... بهبهانی از علمای بزرگ قم که در مظان مرجعیت بودند را دعوت کند تا در نشست اضطراری درباره سرنوشت حوزه تصمیم مشترکی اتخاذ کنند. از این جلسه به بعد بود که به تدریج امام خمینی در کنار عالمانی همچون آیت ... گلپایگانی و آیت ... مرعشی نجفی مرجعیت تقلید را برعهده گرفت. بنابراین، از این زمان به بعد شاهد هستیم که امام خمینی (ره) به عنوان مرجع تقلید در کنار مسائل مربوط به امور دینی و مذهبی مردم به امور اجتماعی و سیاسی جامعه واکنش نشان می‌دهند.

الف - مصوبه انجمن‌های ایالتی و ولایتی

همان‌طور که اشاره شد، رژیم پهلوی بعد از رحلت آیت ... بروجردی که تصور می‌کرد کسی نمی‌تواند جای خالی وی را پر کند، در صدد اجرای سیاست‌ها و برنامه‌های اصلاحی ضد دینی و مذهبی برآمد. در اولین گام در 16 مهر سال 1341 به تصویب لایحه اصلاحی قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی اقدام نمود. به موجب این لایحه، واژه اسلام از شرایط انتخاب کنندگان و انتخاب شونده‌ها حذف شده و انتخاب شونده‌ها نیز به جای این که مراسم تحلیف را با قرآن به جای آورند، از این پس این کار را با کتاب آسمانی خود انجام می‌دادند.

امام خمینی که تا زمان حیات آیت ... بروجردی در جهت حفظ موقعیت ایشان از آغاز مستقلانه به عرصه مبارزه پرهیز می‌کرد تصویب لایحه مذکور را مقدمه برنامه‌های ضد قانونی و ضد اسلامی رژیم شاه می‌دانست، بلافاصله علمای طراز اول قم را دعوت کرد تا درباره این لایحه به مشورت و تصمیم‌گیری بپردازند. امام در این جلسه، اهداف دولت را بر ملا کرد و نسبت به تصویب چنین لایحه‌ای اعلام خطر کرد.

ب- اصول ششگانه (انقلاب سفید)

رژیم پهلوی که در اولین گام از اجرای سیاست‌های ضد دینی و ضد اسلامی خود در مقابل علما و روحانیون ناکام ماند، تلاش کرد از طریق دیگری این سیاست‌ها را پیگیری کند. بر این اساس، محمدرضا پهلوی در 19 دی 1341 (سالروز تصویب اصلاحات ارضی) به طور رسمی اعلام کرد، قصد دارد اصول شش گانه‌ای را به فراندوم (همه پرسی) بگذارد. 1. الغای رژیم ارباب رعیتی 2. ملی کردن جنگل‌ها در سراسر کشور 3. فروش سهام کارخانجات دولتی 4. سهمیم کردن کارگران در منافع کارگاه‌های تولیدی و صنعتی 5. اصلاح قانون انتخابات 6. ایجاد سپاه دانش به منظور اجرای تعلیمات عمومی و اجباری. این اصول که شاه به آنها نام «انقلاب سفید» داده بود، در حقیقت همان دستورات عملی و اصلاحاتی بود که آمریکا به کشورهای توسعه نیافته و پیرامون خود اعلام کرده بود.

امام خمینی (ره) در واکنش به اصرار شاه بر انجام فراندوم، در 2 بهمن 1341 طی اعلامیه‌ای آن را تحریم کرده و فراندوم را اجباری نامید که در مقابل حکم اسلام و قانون اساسی بی ارزش است. امام خمینی که این اعلامیه را در پاسخ به استفتای جمعی از متدینان تهران نگاشته است به اشکالاتی نظیر پیش‌بینی نشدن آن (فراندوم) در قانون، روشن نبودن مقام صالحه اجرای آن در قانون، کم بودن مهلت بررسی، کافی نبودن معلومات رأی دهندگان برای بررسی و وجود جو زور و فشار اشاره می‌کند. به دنبال انتشار این اعلامیه، بازار تهران تعطیل شد و کسبه با سردادن شعارهایی علیه فراندوم به تظاهرات پرداختند. گروهی از مردم و دانشجویان مسلمان دانشگاه تهران نیز تظاهراتی برپا کردند که مورد هجوم پلیس قرار گرفته و تعدادی از آنها مجروح و دستگیر شدند. در قم نیز تظاهرات مردمی با حمله پلیس و مجروح شدن و دستگیری عده‌ای مواجه شد.

شاه درصدد برمی‌آید با سفر به قم در جهت کنترل اوضاع اقدام نماید. ولی در سفر خود به قم با عدم استقبال و بی‌اعتنایی مواجه می‌شود و در واکنش بدین وضع، طی یک سخنرانی روحانیت را با تعبیر موهن «ارتجاع سیاه» و بدتر از «ارتجاع سرخ» مورد حمله قرار می‌دهد. سرانجام در 6 بهمن، فراندوم انجام گردیده و اعلام می‌شود که اصول پیشنهادی شاهنشاه به تصویب ملت رسید. «کندی» رئیس جمهور وقت آمریکا پیروزی شاه را تبریک می‌گوید و سفیر انگلیس رضایت ملکه انگلیس را به اسدا... عَلم نخست وزیر اعلام می‌نماید و رادیو مسکو برنامه اصلاحی شاه را می‌ستاید.

امام خمینی به علما و مراجع پیشنهاد می‌کند در ماه رمضان - که از 8 بهمن آغاز می‌شد - از شرکت در نماز جماعت و سخنرانی خودداری نموده، همه مساجد کشور تعطیل گردد و دلایل آن نیز به عموم مردم اعلام شود. به دنبال این حرکت وضعیت فوق‌العاده‌ای در کشور پدید آمده و مساجد در پاره‌ای از شهرها تعطیل می‌گردد و ماه رمضان در هاله‌ای از تردید و سکوت آغاز می‌گردد.

شاه نیز در 23 اسفند 1341 طی سخنانی در پایگاه وحدتی دزفول، از مراجع و روحانیان به زشتی یاد کرد و نسبت به یک سرکوب قریب الوقوع هشدار داد. امام خمینی نیز با صدور اعلامیه‌ای نوروز 1342 را عزای عمومی اعلام می‌کند و در جلسه‌ای با مراجع و علمای قم از آنها نیز درخواست می‌نماید چنین اقدام کنند که برخی با این اقدام مخالفت می‌نمایند، ولی آیات عظام میلانی، شریعتمداری، روحانی و بهبهانی در اعلامیه‌های جداگانه و چهل و شش نفر از علمای سرشناس تهران در اعلامیه مشترک، عید نوروز را عزای عمومی اعلام می‌کنند. این واکنش وضعیت ویژه‌ای را در کشور پدید می‌آورد و سرآغاز دور تازه‌ای در مسیر تحولات این مقطع می‌گردد.

ج- فاجعه فیضیه (کشتار طلاب و روحانیون)

در دوم فروردین 1342 که مصادف با 25 شوال 1382 ه.ق. سالگرد شهادت امام صادق (ع) بود، مجلس سوگواری از سوی امام خمینی در بیتشان و از سوی آیت‌ا... گلپایگانی در مدرسه فیضیه برگزار گردید. آن روز مأموران زیادی که به طور ناشناس با اتوبوس وارد قم شده بودند پس از ناکامی از برهم زدن مجلس سوگواری بیت امام، وارد مدرسه فیضیه شده و با حمله به طلاب و به گلوله بستن مدرسه، اثاثیه حجره‌ها را در وسط مدرسه به آتش می‌کشند. در این حادثه عده‌ای از طلاب کشته و زخمی شدند. در همین روز حمله مشابهی نیز به مدرسه طالبیه تبریز صورت می‌گیرد. وقتی خبر فاجعه فیضیه را به امام خمینی رساندند ایشان بلافاصله تصمیم گرفت به طرف آن مدرسه حرکت کند. روحانیان و مردم حاضر در منزل که از احتمال گزند به ایشان نگران بودند، مانع خروج امام از منزل شدند. این واقعه طنین خود را در کشور باز یافت؛ نماز جماعت مساجد تهران و پاره‌ای دیگر از شهرها تا یک هفته تعطیل شد. علمای نجف، کربلا و مشهد با صدور تلگراف‌هایی واکنش نشان دادند و آیت‌ا... خوبی و شیرازی، شاه را عامل این جنایت تلقی نمودند و آیت‌ا... حکیم تقاضای مهاجرت مراجع ایران به نجف به عنوان اعتراض به شاه را کرد. رژیم شاه تلاش نمود واقعه را درگیری میان مردم و دهقانان از یک سو و روحانیان از سوی دیگر، بر سر مسئله اصلاحات ارضی و حق رأی بانوان معرفی نماید. شاه برای تحقیر روحانیان، دستور داد آنها به خدمت وظیفه اعزام شوند. در مقابل، امام خمینی از این امر استقبال نمود و طلاب را دعوت به فراگیری خوب تعلیمات نظامی کرد. از طرفی امام خمینی در واکنش به فاجعه فیضیه در سخنان و اطلاعیه‌های متعددی که به مناسبت‌های مختلف درباره این حادثه ایراد و منتشر می‌ساخت به افشاگری علیه ماهیت دولت پهلوی می‌پرداخت و مردم را نسبت به عمق فاجعه مطلع می‌کرد.

قیام 15 خرداد 42

امام خمینی به مناسبت چهلم حادثه فیضیه دعوت به برگزاری مجلس ختم کرد و روز بعد در بیانات آغاز درس حوزه، دولت را مورد حمله قرار داد. وی در همین زمان علمای نجف و قم را نیز مورد عتاب قرار می‌دهد. مذمت دولت در رابطه با حمایت از فرقه بهایی و یادآوری خطر نزدیکی ایران به اسرائیل از مضامین مورد تأکید امام

خمینی بود. ایشان پیش از آغاز محرم، وعاظ را مورد خطاب قرار داد و از آنها خواست سیاست‌های ضداسلامی شاه و همدستی او با اسرائیل را مورد انتقاد قرار دهند. ساواک نیز متقابلاً عده‌ای از وعاظ را احضار نمود و از آنان خواست به سه مطلب اشاره نکنند؛ 1. برضد شاه سخنی نگویند 2. علیه اسرائیل مطلبی نگویند. 3. مرتب به مردم نگویند اسلام و قرآن در خطر است.

امام خمینی از آغاز محرم در منزل خود مجلس روضه‌خوانی منعقد می‌کند و هر شب نیز به یکی از مجالس سوگواری محله‌های قم سر می‌زند. پیشتر به مراجع و علمای قم نیز پیشنهاد کرده بود تا در روز عاشورا در مدرسه فیضیه سخنرانی نموده و از مظالم رژیم سخن گویند. در این زمان، غلیان و التهابی در شهر پدید آمده و بسیاری نیز از دیگر شهرها به قم آمدند. بعدازظهر عاشورا - 13 خرداد 42 امام خمینی برای ایراد سخنرانی به طرف مدرسه فیضیه رهسپار شد. جمعیت بسیاری در اطراف فیضیه و در صحن حرم تجمع نمودند. اکنون این امام بود که واکنش‌های او امواج اجتماعی را به حرکت درمی‌آورد؛ امام خمینی در سخنرانی کوبنده خود، حادثه حمله به فیضیه را مورد مؤاخذه قرار می‌دهد، به اسرائیل و نقش او در سیاست ایران حمله می‌کند، و به نصیحت شاه می‌پردازد. صبح این روز در تهران نیز مردم به خیابان‌ها ریخته و در میدان بهارستان و دانشگاه تهران تجمع می‌کنند. روز بعد نیز تظاهرات و حرکت‌های خیابانی ادامه می‌یابد. این حرکت‌ها در قم در شکل دسته‌های عزاداری تا پاسی از شب ادامه یافت. شاه دیگر دریافته بود که موج‌های خروشان در دستان امام قرار گرفته و بدین‌سان تصمیم می‌گیرد با حذف او از صحنه، به هر شکل ممکن، به کنترل امور بپردازد. در نیمه شب 12 محرم - 15 خرداد - مأمورن نظامی به منزل امام خمینی هجوم آورده، او را دستگیر نموده، به باشگاه افسران تهران و از آنجا به پادگان قصر منتقل می‌نمایند. در روز 15 خرداد با رسیدن خبر دستگیری امام، اعتراضات گسترده‌ای در قم، تهران، ورامین، مشهد و شیراز برگزار شد. تظاهرات تبدیل به شورش گسترده خیابانی می‌شود و دستجات مردم بی‌مهابا در مواجهه با نظامیان مستقر در شهر قرار می‌گیرند. در خیابان‌های مرکزی قم و تهران سیل جمعیت غیرقابل کنترل می‌شود. مأموران نظامی به روی تظاهر کنندگان آتش گشودند. مردم نیز با چوب و سنگ به دفاع از خود برخاستند. تظاهرات در آن روز و دو روز بعد نیز ادامه یافت و هزاران نفر از مردم کشته و مجروح شدند. فجیع‌ترین حادثه، قتل عام دهقانان کفن‌پوش ورامینی بود که در پشتیبانی از امام راهی تهران شده بودند. مأموران نظامی در سرپل باقرآباد با آنها روبرو شده و با سلاح‌های سنگین مردم را قتل عام کردند.

شاه دو روز بعد از نهضت 15 خرداد، قیام مردم را بلوا و اقدامی وحشیانه و نتیجه اتحاد ارتجاع سرخ و سیاه نامید و سعی کرد تا آن را به خارج از مرزها و کسانی همچون جمال عبدالناصر نسبت دهد. سستی ادعاهای شاه بر هیچ کس پوشیده نبود. برخلاف ادعاهای مکرر شاه، عناصر چپ و کمونیست‌ها نه تنها هیچ گونه مشارکتی در این قیام نداشتند بلکه حزب توده و دیگر کمونیست‌های ایران در نوشته‌ها و مواضع خویش به تکرار تفسیر رادیو مسکو و روزنامه‌های شوروی از وقایع پانزده خرداد می‌پرداختند. حزب کمونیست شوروی، قیام 15 خرداد را حرکتی کور

و ارتجاعی بر ضد اصلاحات مترقیانه شاه می‌دانست. ادعای کذب دیگر شاه (در مورد دخالت دولت مصر) نیز علیرغم تلاش و دسیسه ساواک هیچ‌گاه از سوی احدی باور نشد. استقلال تمام عیار قیام پانزده خرداد آنچنان برملا بود که این‌گونه آنگ‌ها نمی‌توانست کمترین لطمه‌ای بدان وارد سازد.

امام خمینی نیز در بازداشت، با استناد به اینکه استقلال قضایی در ایران وجود ندارد و قضات تحت فشارند، از بازجویی خودداری کرد. علما و روحانیون در ایران و عراق، با صدور تلگراف‌هایی دستگیری امام خمینی و دیگر روحانیون و کشتار مردم عزادار دوازدهم محرم را محکوم کردند. امام خمینی در 4 تیرماه به زندان پادگان عشرت‌آباد منتقل شد و 40 روز در آنجا حبس گردید. در 29 تیرماه، همه روحانیون دستگیر شده به استثنای امام خمینی، شیخ بهاء‌الدین محلاتی و حاج آقا حسین قمی و دستغیب آزاد شدند. در 11 مرداد، امام خمینی، محلاتی و قمی به یکی از منازل ساواک در داودیه تهران منتقل شدند. مردم به محض اطلاع، برای دیدار وی به محل اقامت روانه شدند و صف طولی از دیدارکنندگان پدید آمد. از روز بعد ملاقات با امام ممنوع اعلام شد و منزل به محاصره پلیس درآمد، ایشان سه روز بعد به منزلی در قیطریه منتقل گردید. امام در مدت اقامت در این محل، از طریق آمد و شد نزدیکان اخبار را دریافت می‌کرد و دستورات و توصیه‌های خود را انتقال می‌داد. در 15 فروردین 1343، پس از سالگرد واقعه فیضیه و پیش از ماه ذیحجه و محرم، رژیم پهلوی امام را آزاد کرد. خبر آزادی امام موجی از شادی آفرید و دیدارکنندگان را از قم و شهرهای دیگر، به سمت منزل ایشان روانه ساخت.

نقش و منزلت بازاریان در قیام 1342

گروه‌های اجتماعی نقش مهمی در تاریخ تحولات معاصر ایران داشته‌اند. این گروه‌ها بر اساس یک تقسیم‌بندی به دو طبقه متوسط سنتی و جدید تقسیم می‌شوند. از میان این دو گروه، گروه‌های اجتماعی سنتی تأثیرات قابل ملاحظه‌ای در جامعه و تحولات معاصر ایران و به ویژه در انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی داشته‌اند.¹ در این میان، بازاریان از جمله گروه‌های اجتماعی سنتی جامعه ایران می‌باشند که به لحاظ جایگاه مهم خود در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، نقش مهمی در دو انقلاب مذکور ایفا نموده‌اند. میزان و چگونگی حضور و تأثیرگذاری بازاریان در دو انقلاب مشروطیت و انقلاب اسلامی ایران، با توجه به شرایط سیاسی و اجتماعی جامعه ایران و عوامل تأثیرگذار بر آنها، تفاوت‌های قابل توجهی از لحاظ کمی و کیفی با یکدیگر داشته است.¹ فارغ از تفاوت‌ها نقش مهم و تأثیرگذار بازار سنتی تا قبل از گسترش بیش از حد مراکز بزرگ خرید مدرن در مناطق مختلف شهرها چشمگیرتر بوده است. معماری شهرهای بزرگ ایران از زمان صفویه و قبل از آن به نقش آفرینی موثر بازار کمک

¹ - حامد آقایی، تحلیل نقش گروه‌های اجتماعی سنتی در انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی ایران؛ مطالعه موردی بازاریان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه رازی، دانشکده علوم اجتماعی و تربیتی، 1394

می‌کرده است. در ادوار گذشته تاریخ و در طول حیات پرفراز و نشیب بازار، همواره بافت معماری و ساخت فیزیکی آن، متناسب با کارکردهای اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مورد نظر طرح‌ریزی شده است. در شهرهای اسلامی بازار همیشه به عنوان مرکز و قلب تپنده شهر مطرح بوده و با احاطه کردن ارک، که محل حکومت حکمرانان بوده و مسجد جامع، که نماد بینش‌های مذهبی جامعه بوده است، ارتباطی محکم بین زندگی اقتصادی، مذهبی و سیاسی - فرهنگی مردم ایجاد کرده است. 2 - اغلب اصناف، تجار و بازاریان به عنوان یک مجموعه عظیم اجتماعی هیچ‌گاه در جریانات و تحولات سیاسی به وقوع پیوسته در جامعه بی‌تفاوت نبوده و سابقه فعالیت‌های سیاسی آنان به دوران‌های اولیه شکل‌گیری این نهاد اجتماعی برمی‌گردد. در گذشته همواره حضور یا فقدان حضور بازاریان در محل کار خویش نشان‌دهنده بروز یا عدم بروز اتفاقات سیاسی بوده و درجه مخالفت مردم با حکومت‌ها از موضع‌گیری‌های بازاریان به خوبی قابل فهم بوده است. 3 - از آنجا که موفقیت در تجارت و بازرگانی و به طور کلی موفقیت در دادوستد با مشتریان، علاوه بر وجود سرمایه در گرو کسب اعتبار در بین قاطبه مردم می‌باشد؛ لذا در طول تاریخ بازاریان عمدتاً مذهبی بوده و ایمان و اعتقادات قوی داشته‌اند که این ویژگی باعث جلب اعتماد مردم بوده است. با این وصف به خوبی جایگاه رهبری مذهبی جامعه (روحانیت) و میزان ارتباط آن با بازاریان مشخص می‌گردد. بخش مهمی از ساخت و ساز مدارس دینی و هزینه اداره حوزه‌های علمیه بر پایه وجوهات شرعی پرداختی بازاریان سامان دهی می‌شده است. این امر به استقلال نهاد روحانیت شیعه از دستگاه حکومتی در طول تاریخ کمک شایانی کرده است. نیاز متقابل روحانیت و بازار به یکدیگر باعث ایجاد پیوندهای محکم دینی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی شده است که در جریان فعالیت‌های سیاسی و حرکت بر علیه حکومت‌ها این دو را در کنار یکدیگر نگهداشته است.

بازار و انقلاب اسلامی

انقلاب اسلامی ایران یکی از مهمترین انقلاب‌های قرن بیستم، محسوب می‌شود که با حضور میلیونی مردم، از اقشار و گروه‌های مختلف جامعه، در بهمن ماه 1357 به پیروزی رسید. تاکنون نویسندگان و پژوهشگران متعددی از زوایای گوناگون علل، چگونگی و عوامل پیروزی این انقلاب و یا اقشار مختلف شرکت‌کننده در آن را بررسی کرده‌اند؛ اما به نحو مستقلی به نقش بازاریان دست‌کم در عرصه عمومی پرداخته نشده است.

سویه‌های تحلیلی

متفکران مارکسیست و صرفاً اقتصادی محور تحلیلی سودپرستانه از نقش بازار در انقلاب ارائه کرده و اعتراض بازار سنتی به رژیم پهلوی را صرفاً بازتاب سیاست رژیم برای رشد بورژوازی جدید و گسترش مراکز و بازارهای جدید در مناطق مختلف شهر برای کاستن از نقش بازار سنتی قلمداد می‌کنند اما اعتقاد و باور قلبی بازاریان اصیل و سنتی به دین و ارزش‌های دینی موجب می‌شده است که بازاریان با وجود ریسک بالای اعتراضات در برابر

سیاست‌های ضد دینی و استبدادی دولت پهلوی؛ فراتر از محاسبات اقتصادی صرف، همراه و همگام با روحانیت انقلابی باشد. بی سبب نیست که هنوز هم بسیاری از مجالس بزرگ دینی؛ عزاداری‌های عاشورا و مناسبت‌های دیگر مذهبی در جوار بازار برگزار می‌شود. گذشته از تحلیل‌های صرفاً اقتصادی برخی تحلیل‌های مبتنی بر اقتصاد سیاسی یعنی تلاش دولت‌های ایران بعد از ورود جدی نفت به اقتصاد نیز انگیزه دولت‌ها را برای تسلط بر بازار و تجارت کشور بازار ستیزی دولت پهلوی را با انگیزه عمده سیاسی برای کنترل اقتصاد کشور دانسته‌اند. بر این اساس حکومت پهلوی برای محدود کردن اصناف، تجار و بازاریان که قشر عظیمی از جامعه را شامل می‌شوند همیشه به دنبال راه‌هایی بوده است تا دست بخش خصوصی را از امور اقتصادی کوتاه نموده و دولت را یکه‌تاز میدان تجارت نمایند. بدین منظور از روش‌های گوناگون بهره برده‌اند که در نتیجه آن روز به روز بازار تضعیف و در نتیجه ناراضی شده، در نهایت دست به تحرکات سیاسی بر علیه دولت‌ها زده است.

از منظری دیگر محقق دیگری معتقد است دولت تحصیل‌دار پهلوی در دهه 50 با توجه به ویژگی‌های خاص خود به تمرکز هرچه بیشتر در حوزه اقتصاد و سیاست پرداخت و در این سیاست‌ها نه تنها نقشی برای بازار در نظر نگرفته بود بلکه در جهت کاهش نفوذ بازار نیز گام برداشت. اما برخورد با بازاریان فضای روابط بازار و دولت را خصمانه نمود و این فرصت را در اختیار نیروهای سیاسی مخالف حاضر در بازار قرار داد تا با ائتلاف با روحانیت و روشنفکران به بسیج بازاریان در طی انقلاب اسلامی 1357 پردازند.¹

بر اساس تحلیل دیگری منافع اقتصادی به همراه تمایلات مذهبی و در برخی موارد روحیات ملی‌گرایانه محرک اصلی بازاریان در روی آوردن به سمت فعالیت‌های سیاسی بوده است و تلفیق اینها شکل دهنده تحرکات و تعیین کننده میزان مشارکت بازاریان در جریان مسائل سیاسی، اجتماعی جامعه می‌باشد. همچنان که نتایج یک تحقیق نشان می‌دهد عناصر بین‌الذهانی استقلال‌خواهی و استبداد ستیزی موجود در فرهنگ سیاسی ایرانیان و بالاخص بازاریان، به عنوان سنتی‌ترین قشر اجتماعی ایران از یک سو و تحقیرهای محمدرضا شاه نسبت به بازاریان و اتخاذ و اجرای سیاست‌های ظالمانه ضد بازاری از سوی دیگر منجر بدان شد که آنها خود را در خود محرومیتی احساس کنند که حاصل بی توجهی رژیم نسبت به انتظارات و توانایی‌های این قشر سنتی در قبال مذهب و سنت بود. به هر حال، بازاریان در برابر رژیم شاه بر حقوق خود اصرار داشتند و در تمامی مراحل انقلاب، برای به ثمر رسیدن انقلاب از هیچ کوششی فروگذار نکردند. آنها نه تنها به حمایت مالی و اقتصادی از مبارزین برخاستند و به طرق و انواع مختلف از انقلابیون پشتیبانی مالی کردند، بلکه در تهییج و تحریک اقشار مختلف مردم برای شرکت در تظاهرات و راهپیمایی‌ها و نیز در تهیه و تکثیر اطلاعیه‌ها با روحانیت همکاری و مشارکت داشتند. گرچه شاه با استفاده از نیروهای امنیتی، نظامی و انتظامی، از جمله نیروی مخوف و ترسناک سازمان اطلاعات و امنیت کشور

¹ - یاسر گریوانی، خاستگاه اقتصاد سیاسی بازار در مواجهه با رژیم پهلوی (1350-1357) پایان نامه کارشناسی ارشد: علوم سیاسی دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، 1387

(ساواک) در صدد قلع و قمع، تهدید و ارعاب این قشر برآمد، اما سرانجام تمام تلاش‌های او به شکست انجامید و در بهمن 1357 انقلاب به پیروزی رسید و برای همیشه نقش موثر بازاریان در پیروزی آن، که آمار و اسناد گویای آن است، به یادگار ماند.¹

البته تحلیل‌های صرف اقتصاد محور در بررسی نقش بازار بعد از انقلاب نیز ارائه شده است؛ چنانکه محققى چنین آورده است: پس از پیروزی انقلاب اسلامی، آنچه تعیین کننده موضع بازار و نحوه عملکرد آن در قبال دولت‌های بعد از انقلاب بوده است، سیاست‌های اقتصادی این دولت‌ها در قبال بازار و بخش خصوصی می‌باشد. هر گاه دولتی محدود کردن و بستن دست بخش خصوصی را در واردات و صادرات و دیگر امور اقتصادی سرلوحه سیاست‌های خود قرار داده فریاد مخالفت بازاریان نیز بلند و رسا به گوش همگان رسیده است و حمایت آنان از دولت قطع شده است و هرگاه برعکس محول کردن امور تجارت به بخش خصوصی در دستور کار دولت بوده و با آن موافقت شده است و دولت را تنها ناظر و کنترل کننده قلمداد کرده‌اند، رضایت بازار به خوبی جلب شده و دولت اصناف، تجار و بازاریان را به عنوان یک نیروی قدرتمند در کنار خود داشته است.² یا محقق دیگری در تحلیل ظرفیت‌های سیاسی نقش آفرینی بازار بعد از انقلاب معتقد است با وقوع انقلاب، بازاریان به دلیل نقش و مشارکت گسترده‌ای که در جریان مبارزه و پیروزی انقلاب اسلامی داشتند، توانستند، به ساخت قدرت ورود یافته و جایگاه سیاسی خویش را ارتقا بخشند. ارتقای جایگاه سیاسی و نفوذ بازار در ساخت سیاسی در دوره جمهوری اسلامی به طور مشخص از طریق اصلی‌ترین تشکل سیاسی آن یعنی «جمعیت موفته اسلامی» صورت پذیرفت. بررسی‌ها نشان می‌دهد که ورود بازار به ساخت قدرت در جهت‌گیری‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی آن تاثیر ویژه‌ای داشته و قدرت چانه‌زنی این طبقه را در تعیین سیاست‌های دولت بالا برده است. البته ورود بازار به ساخت قدرت در این دوره به معنای فقدان تنش میان بازار و قدرت حاکمه به ویژه جریان‌های چپ‌گرا و مدرن نیست بلکه همین عناصر تلاش کرده‌اند فعالیت‌های بازار را بیشتر تحت قیود و مقررات دولتی درآورند. این در حالی است که به نظر می‌رسد هم زمان با افزایش جایگاه سیاسی بازار در این دوره، نقش و جایگاه اجتماعی آن دگرگون و از قدرت بسیج‌گری اجتماعی آن کاسته شده است.³

نتیجه گیری

بازاریان در تاریخ معاصر ایران نقشی به سزا ایفا کرده و در قیام 15 خرداد 1342 نقش محوری داشت و عملاً بازار به کانون تجمعات و مقصد راهپیمایی‌های فروردین تا خرداد 42 تبدیل شده بود. بازاریان در مقاطع بعدی

¹ - حمید پورقیومی، نقش بازار در پیروزی انقلاب اسلامی ایران (با تاکید بر بازار تهران). پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه یزد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

² - پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق علیه السلام، دانشکده علوم سیاسی و معارف اسلامی 1371

³ - سارا اکبری، بررسی تاثیر پیوند بازار با ساخت قدرت بر تحول جایگاه سیاسی و اجتماعی بازار در دوره جمهوری اسلامی ایران (1384-1357) پایان نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده علوم اقتصادی، 1393

مبارزات ملت مسلمان در سرنگونی رژیم پهلوی نیز نقش مهمی داشته اند. صرف رویکردهای اقتصادی نمی‌تواند تحلیل عمیق و همه جانبه‌ای از نقش بازار در انقلاب و جمهوری اسلامی به دست دهد در طول 40 سال جمهوری اسلامی بازار ایران به سمت گسترش بی سابقه‌ای حرکت کرد. رشد جمعیت، احداث و گسترش شهرنشینی، محدودیت‌های بازارهای سنتی و البته نیاز به اشتغال آفرینی موجب گسترش بیش از حد اصناف و کسبه و بخش توزیع در نظام اقتصادی کشور شده، به نحوی که نسبت تعداد واحدهای صنفی به جمعیت در کشور ما رقم بسیار بالایی را نشان می‌دهد. گذشته از این، تلاطمات در بازار و نوسانات در نرخ ارز و طلا؛ موضوع تورم و گران فروشی و وجود برخی سودجو در میان کسبه موجب شده است سرمایه اجتماعی بازاریان در سالیان اخیر دچار فرسایش شده و میزان اعتماد به این طبقه نسبت به گذشته نزول یابد. با این همه هنوز اقبال و اعتماد به بازاریان سنتی در جامعه کم نیست. بازاریان مسلمان همچنان که در قیام 42 به نوعی نقش محوری و بسیج کننده داشتند در انقلاب 57 در حمایت از انقلابیون، تدارک راهپیمایی‌ها؛ حمایت از زندانیان سیاسی انقلاب در سال‌های خفقان رژیم پهلوی و در دوران جنگ تحمیلی و پس از آن نیز در کنار قشرهای حوزوی و دانشگاهی سهمی عمده بر دوش گرفتند، کمک به تامین تدارکات جبهه‌ها در طول دوران جنگ تحمیلی و تداوم حمایت از برگزاری آیین‌ها و مراسم دینی و آیینی بخشی از خدمات بازار به انقلاب در طول چهل سال گذشته و قبل از انقلاب بوده است. از این جهت شایسته است برای تجلیل و تکریم از خدمات بازاریان اصیل و انقلابی و الگوسازی به نسل نو بازاری به فرهنگ سازی درباره نقش بازاریان در انقلاب پرداخته و حماسه مردم و بازاریان در قیام 15 خرداد 42 مورد بازخوانی و دقت قرار گیرد در این جهت نامگذاری 15 خرداد به عنوان روز تجلیل از بازاریان انقلابی مفید خواهد بود.